



# MEANDER

ROK LXXIX 2024: s. 55–61  
ISSN 0025-6285  
DOI: 10.24425/meander.2024.152484

BARBARA MILEWSKA-WAŻBIŃSKA

ORCID: 0000-0001-6139-7468

e-mail: wazbinska@uw.edu.pl

*Instytut Filologii Klasycznej, Uniwersytet Warszawski*

## O GŁĘBI PRAWDY I PRAWDZIE W GŁĘBI

### THE DEPTH OF TRUTH AND TRUTH IN THE DEPTHS

**Streszczenie:** Punktem wyjścia dla rozważań autorki jest przypisywana Demokrytowi starożytna grecka maksyma EN BYΘΩI AΛHΘEIA wyryta na łańcuchu, który zakłada dziekan Wydziału Polonistyki podczas uroczystości na Uniwersytecie Warszawskim. Esej poświęcony jest przemianom obrazu Prawdy w literaturze i sztuce wczesnonowożytnej ze szczególnym uwzględnieniem emblematów.

**Słowa kluczowe:** Prawda; Demokryt; literatura starożytna; kultura nowożytna

**Summary:** The starting point of the author's considerations is the ancient Greek maxim, attributed to Democritus, EN BYΘΩI AΛHΘEIA, engraved on a chain worn by the Dean of the Faculty of Polish Studies during various ceremonies at the University of Warsaw. The essay is devoted to the transformations of the image of Truth in literature and in early modern art, with particular emphasis on emblems.

**Keywords:** Truth; Democritus; ancient literature; early modern culture



Ten utwór jest dostępny na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0), która umożliwia nieograniczone korzystanie, rozpowszechnianie i kopiowanie utworu pod warunkiem odpowiedniego oznaczenia autora i źródła. Zob. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.pl>

Choć prawda to pojęcie należące do kategorii uniwersalnych, niełatwo ją odkryć. Poszukiwano jej od starożytności, a związana z nią problematyka stanowi istotne zagadnienie w myśli współczesnej. Literatura na temat prawdy jest tak obszerna, że nie sposób w krótkim tekście wyliczyć nawet najważniejszych prac<sup>1</sup>. Nie trudno dostrzec jeszcze większego zagubienia badaczy i dyskutantów, od kiedy jednym z antonimów (a może i synonimów?) prawdy stała się postprawda. Odpowiadając na postulat Aliny Nowickiej-Jeżowej, która dowodzi, że mimo różnego typu przeszkód humanista szukając prawdy „powinien przedzierać się przez zasłony uwarunkowań historycznych i społecznych, rozpowszechnionych mniemań, przez schematy i stereotypy myślowe”<sup>2</sup>, rozpocznę swoje skromne rozważania od nawiązania do nurtu obecnego ostatnio w badaniach kulturoznawczych, jakim jest „zwrot ku rzeczom”.

Wśród insygniów Uniwersytetu Warszawskiego znajduje się łańcuch dziekański, który w latach 1926–1950 powiązany był z istniejącym wówczas Wydziałem Farmaceutycznym<sup>3</sup>. Przejął go potem Wydział Filologiczny, Wydział Filologii Polskiej i Słowiańskiej, a obecnie wykorzystywany jest przez Wydział Polonistyki, w którego skład wchodzi Instytut Filologii Klasycznej.

Łańcuch przyozdobiony jest medalionem z obramowaną kartuszem kompozycją centralną. Pod dekoracyjną koroną widoczne jest wyobrażenie umieszczonej w niszy postaci kobiecej. Ubrana w długą ozdobną suknię niewiasta trzyma kaganek, z którego unosi się płomień. Wokół dostrzec można przyrządy laboratoryjne. Scenę środkową flankują dwie figury męskie. Alegoryczne postaci symbolizują przypuszczalnie wiedzę i wiarę<sup>4</sup>, choć aureole nad głowami mogą też wskazywać na świętych – być może są to patroni uczącej się młodzieży: św. Stanisław Kostka przedstawiony z lilią i św. Jan Kanty z krzyżem.

<sup>1</sup> Por. np. B. Chwedeńczuk, *Spór o naturę prawdy*, PIW, Warszawa 1984; A. Siemianowski, *Człowiek i prawda*, Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów „W Drodze”, Poznań 1986; W. Stróżewski, *Kilka uwag o prawdzie*, [w:] *Etyka zawodowa ludzi nauki*, oprac. J. Goćkowski, K. Pigoń, Ossolineum, Wrocław 1991; K. Szaniawski, *Ethos prawdy*, [w:] id., *O nauce, rozumowaniu i wartościach. Pisma wybrane*, oprac. J. Woleński, PWN, Warszawa 1994; J. Krokos, *W poszukiwaniu istoty prawdy*, *Studia Philosophiae Christianae* 34, 1998, s. 25–41.

<sup>2</sup> A. Nowicka-Jeżowa, *Wykład*, [w:] *Profesor Alina Nowicka-Jeżowa – doktor honoris causa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, KUL, Lublin 2016, s. 47.

<sup>3</sup> Zob. A. Tyszkiewicz, *Uroczystości, stroje i insygnia w ceremoniale Uniwersytetu Warszawskiego 1816–1939*, Wydawnictwa UW, Warszawa 2024, s. 386–387.

<sup>4</sup> Zob. *ibid.*

U podstawy kompozycji znajduje się napis EN ΒΥΘΩΙ ΑΛΗΘΕΙΑ. Tę grecką sentencję przypisywaną Demokrytowi odnaleźć można w dziele Diogenesa Laertiosa w zdaniu ἐτεῖη δὲ οὐδὲν ἴδμεν· ἐν βυθῷ γὰρ ἡ ἀλήθεια<sup>5</sup> („W rzeczywistości nie wiemy nic, bo prawda leży głęboko”<sup>6</sup>), w ustępie, w którym autor przedstawia poglądy szkoły sceptyków wątpiących w możliwość poznania.



Łańcuch dziekański Wydziału Polonistyki UW i medalion.  
Źródło: archiwum autorki

Jako myśl Demokryta powiedzenie to przekazał w języku łacińskim już Cyceron. W *Lukullusie* otrzymała ona postać: *naturam accusa, quae in profundo veritatem, ut ait Democritus, penitus abstruserit*<sup>7</sup> („Oskarżaj naturę, która – jak powiada Demokryt – całkiem zatopiła prawdę w głębinie”<sup>8</sup>). W księdze I *Akademików* Cycerona odnaleźć można z kolei sformułowanie: *omnes paene veteres [...], ut Democritus, in profundo veritatem esse demersam [...] dixerunt*<sup>9</sup> („[wszyscy prawie dawni filozofowie] orzekli [...], że – jak Demokryt – prawda zatopiona jest w głębi”)<sup>10</sup>.

Na literackim i ikonograficznym wyobrażeniu ukrytej Prawdy oprócz cytowanej wyżej sentencji Demokryta odcisnęła swe piętno także myśl Platońska, według której Prawda

<sup>5</sup> Democr., fr. 117 Diels-Kranz ap. Diog. Laert. IX 72.

<sup>6</sup> Przeł. Irena Krońska.

<sup>7</sup> Cic. *Lucull.* 32.

<sup>8</sup> Przeł. Wiktor Kornatowski.

<sup>9</sup> Cic. *Acad.* I 44.

<sup>10</sup> Przeł. Wiktor Kornatowski.

znajduje się w głębi duszy i należy ją wydobyć<sup>11</sup>. Koncepcja ta podchwyciona została przez św. Augustyna, który stwierdził, że dusza jest miejscem spotkania z prawdą, gdyż *in interiore homine habitat veritas*<sup>12</sup>. Guarino Guarini w żywocie Platona pisał natomiast, że sam Sokrates przyznawał, że prawda (*verum*) i inne sprawy wyższe (*superiora illa*) są ukryte tak, *quod eo nostrum intuitum cogitationemque penetrare fas non esset* („że nie godzi się nam spoglądać na nie ani sięgać w ich stronę myślą”)<sup>13</sup>.

Erazm z Rotterdamu w komentarzu do jednego z adagiów<sup>14</sup> wyraża myśl następującą: *in cognitione germana rerum veritas semper altissime latet, quae nec facile, nec a multisprehenditur*. W przekładzie Marii Cytowskiej otrzymała ona postać: „Rzeczywista prawda jest ukryta zawsze najgłębiej, poznajemy ją z trudem, a dostępna jest ona nie dla każdego”.

Ze wszystkich przytoczonych wypowiedzi wynika, że droga, która prowadzi do prawdy i prawdziwej wiedzy, wiąże się z koniecznością zanurzenia w głębinę. Tylko wówczas można dostrzec i wydobyć to, czego nie widać na powierzchni. Grecki przymiotnik ἀληθής, od którego pochodzi rzeczownik ἀλήθεια, oznacza etymologicznie to, czego nie da się już ukryć<sup>15</sup>.

Stąd już tylko krok do personifikacji i przedstawiania samej Prawdy, która nie ma niczego do ukrycia, jako nagiej postaci kobiecej. Sformułowanie *nuda Veritas*, odnoszące się do jednej ze spersonifikowanych cnót zmarłego, pojawia się w poezji Horacego<sup>16</sup>. Alegorię podchwyci potem Maciej Kazimierz Sarbiewski w odzie sławiącej Mikołaja Wejhera<sup>17</sup>. W sztuce renesansowej wizerunek nagiej Prawdy stał się popularny przede wszystkim w realizacjach tematu oszczerstwa według Apellesa. Deskrypcja zaginionego obrazu, którą można odnaleźć w jednym z pism Lukiana, zainspirowała wielu artystów tworzących w XV i XVI stuleciu<sup>18</sup>, choć przedstawienie Prawdy nago na obrazach i rycinach powstałych pod wpływem tego opisu było już własną inwencją humanistów. Na słynnym malowidle Sandra Botticellego w Galerii Uffizi kobieta interpretowana jako *nuda Veritas* ma wzrok zwrócony ku niebu, jakby szukała tam jedynej i prawdziwej sprawiedliwości. Również Cesare Ripa w *Iconografii* przedstawił Veritas jako nagą kobietę ze słońcem, otwartą księgą i gałązką palmową<sup>19</sup>.

Już w starożytności zaczęto łączyć pojęcie Prawdy z kategorią Czasu. W *Odzie olimpijskiej* 10 Pindar dowodził, że tylko czas może Prawdę odsłonić: ὁ τ' ἐξελέγγων μόνος / ἀλάθειαν ἐτήτυμον / χρόνος („ten, który / jedyne odsłania szczerą prawdę / Czas”)<sup>20</sup>.

<sup>11</sup> Pl. *Men.* 86 b.

<sup>12</sup> Aug. *Ver. rel.* 39.

<sup>13</sup> Guarini, *Vita Platonis*, p. 236 Płóciennik, przeł. Tomasz Płóciennik.

<sup>14</sup> Erasm. *Adag.* 2201, p. 168, 183 Heinimann-Kienzle.

<sup>15</sup> Zob. R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, Brill, Leiden – Boston 2010, s.v.

<sup>16</sup> Hor. *Carm.* I 24, 7.

<sup>17</sup> Sarb. *Lyr.* I 9, 41–43: *Illam* [scil. *Virtutem*] *cana Fides, nudaque Veritas* [...] *sequitur*.

<sup>18</sup> Lucian. *Cal. non tem. cred.* 5. Opis obrazu znalazł się w dziele Leona Baptysty Albertiego *De pictura* (III 53), a tekst Lukiana na łacinę przekładali w XV w. Guarino Guarini, Lapo da Castiglionchio, Francesco Accolti i Francesco Griffolini (zob. R. Altrocchi, *The Calumny of Apelles in Literature of the Quattrocento*, Publications of the Modern Language Association of America 36, 1921, s. 454–491).

<sup>19</sup> Ripa, *Iconologia* 398.1 (p. 588 Procaccioli).

<sup>20</sup> Pind. *Ol.* 10, 53–55, przeł. Alicja Szastyńska-Siemion.

Aulus Gelliusz cytuje natomiast mówiący o potędze czasu *passus* z Sofoklesa<sup>21</sup>. Zgodnie z zawartymi w tym cytacie słowami, czas ma wszystko widzieć, słyszeć i odsłaniać. Autor *Noctes Atticae* dodaje, że jeden z dawnych poetów córką Czasu nazwał Prawdę: *Veritatem Temporis filiam esse dixit*<sup>22</sup>. Idąc w ślad za tym stwierdzeniem, humanista Leon Battista Alberti do komedii *Philodoxus* wprowadził obok postaci Chronosa jego córkę, która nosi imię Alithea<sup>23</sup>. Pojęcia czasu i prawdy szeroko omówił Erazm z Rotterdamu w komentarzu do adagium *Tempus omnia revelat*<sup>24</sup> („Czas wszystko odsłania”), którego brzmienie nawiązuje do sformułowania użytego w *Apologetyku* Tertuliana: *Bene autem, quod omnia tempus revelat*<sup>25</sup>.

Emblemat z mottem *Veritas tempore revelatur, dissidio obruitur* („Prawdę odsłania czas, niszczy niezgoda”<sup>26</sup>) znaleźć można w opublikowanym w Antwerpii w 1565 r. zbiorze Hadriana Juniusa. Sens przedstawienia ikonograficznego o wyraźnym wydzźwięku moralnym objaśnia epigramat ułożony w tetrametrze jambicznym:

*Quid, penniger Saturne, in auras virginem nudam rapis?  
Quid feminarum coetus aggesta obruit terra scrobem?  
Specu emicantem Veritatem, Temporis natam, triplex  
obruere pestis apparat: Lis, Invidia, Calumnia*<sup>27</sup>.

Dlaczego, uskrzydłony Saturnie, porywasz w przestworza nagą dziewczynę? Dlaczego grupa kobiet naniesioną ziemią zakopuje ją w jamie? Do zakopania w dole jaśniejącej Prawdy – córki Czasu – szykuje się potrójna plaga: Kłótnia, Nienawiść, Oszczerstwo.

Należy dodać, że Czas odsłaniający nagą Prawdę jest tematem wielu innych nowożytnych przedstawień graficznych, rzeźbiarskich i malarskich<sup>28</sup>.

Powróćmy jeszcze do przypisywanej Demokrytowi greckiej sentencji, która do dziś zdobi łańcuch dziekański. Została ona w dobie renesansu rozpowszechniona nie jak u Cycerona w postaci *veritas in profundo*, ale w brzmieniu *veritas in puteo*. Łacińskie słowo *puteus* w znaczeniu przenośnym może określać głębię, ale przede wszystkim oznacza zbiornik wodny, studnię. Warto w tym miejscu przypomnieć, że studnia stała się też symbolem maryjnym i znalazła swoje miejsce w typie przedstawień ikonograficznych „Madonna przy studni”<sup>29</sup>.

<sup>21</sup> Soph., fr. 301 Radt ap. Gell. XII 11, 6.

<sup>22</sup> Ibid., 7.

<sup>23</sup> Zob. S. Cohen, *Transformations of Time and Temporality in Medieval and Renaissance Art*, Brill, Leiden – Boston 2014, s. 254.

<sup>24</sup> Erasm. *Adag.* 1317.

<sup>25</sup> Tert. *Apol.* 7, 13.

<sup>26</sup> Tu i dalej, o ile nie zaznaczono inaczej, przekład własny.

<sup>27</sup> Hadriani Iunii Medici *Emblemata*, ex officina Christophori Plantini, Antverpiae 1565, s. 59 (*Emblema* 53).

<sup>28</sup> Zob. np. Annibale Carracci, *Allegoria della Verità e del Tempo* (1584–1585; Royal Collection, Hampton Court, Londyn), Gian Lorenzo Bernini, *La Verità svelata dal Tempo* (1646–1652; Rzym, Galleria Borghese).

<sup>29</sup> Zob. J. Seibert, *Leksykon sztuki chrześcijańskiej. Tematy, postacie, symbole*, przeł. D. Petruk, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2007, s. 301.

Do procesu konkretyzacji abstrakcyjnej i nieokreślonej głębi Demokryta, w której znajduje się Prawda, przyczyniły się, być może, księgi emblematyczne. Jedną z nich była opublikowana w Lyonie w 1553 r. *Morosophie* Guillaume'a de la Perrière'a. Paradoksalny tytuł książki, który można rozumieć jako „mądrość głupoty”, jest nie tylko aluzją do *Pochwały głupoty* Erazma, lecz także dialogiem z innymi dziełami Rotterdamczyka. W tym przypadku może to być nawiązanie do wspomnianego adagium *Tempus omnia revelat* oraz do omawianego przez wielkiego Holendra motywu *Veritas filia Temporis*<sup>30</sup>. Zamieszczona w *Morosophie* rycina na pierwszym planie ukazuje wyłaniającą się ze studni nagą kobietę. Nieco dalej dostrzec można dwie rozmawiające postacie. Jedna z nich trzyma w rękę kosę. Inskrypcje potwierdzają identyfikację postaci jako Prawdy, Czasu i Demokryta. Łaciński epigramat brzmi:

*Hoc latuit puteo iam filia Temporis alma,  
quam patri ridens indicat ille senex.  
Vera diu latitant, sed longo temporis usu  
tandem, quae latuere prius*<sup>31</sup>.

Ukryła się w tej oto studni dostojna córka Czasu, tamten starzec, śmiejąc się, wskazuje ją ojcu. To, co prawdziwe, długo jest zakryte, ale po długim czasie to, co wcześniej było ukryte, wychodzi wreszcie na jaw.

W wydanym w 1555 r. w tym samym wydawnictwie dziele Pierre'a Coustau zatytułowanym *Pegma* znaleźć można zarówno emblemat nawiązujący do oszczerstwa Apellesa i do związanej z tym obrazem figury Prawdy<sup>32</sup>, jak też inną ilustrację z lemmą: *Veritas in puteum demersa* z dopiskiem: *ex Democrito*<sup>33</sup>. Znajdujący się poniżej epigramat, tym razem o charakterze dyskursywnym, głosi:

*Qui toties putei fundo versaris in imo,  
ut verum ignotis prodeat e latebris,  
desine: frustrati sunt haec monumenta laboris.  
Quidnam illi et nobis foederis esse potest?*

Ty, którego tak często zajmuje penetrowanie dna głębokiej studni, po to, aby prawda mogła wyjść z niezbadanej ciemności, zaprzestań tego: są to akty daremnego trudu! Jakież bowiem może być związku między nią i nami?

Gdzie jest zatem Prawda i jaką przybiera postać? Jeśli umknęło to uwadze Czytelników, zdradzę, że moim zamiarem było ukrycie w krótkim tekście cząstek prawdy, które odnaleźć można w badaniach prowadzonych w Instytucie Filologii Klasycznej UW. Współ-

<sup>30</sup> Zob. M. Bath, Th. van Heijnsbergen, *Paradin Politicized. Some New Sources for Scottish Paintings*, *Emblematologica* 2016, 22, s. 43–67.

<sup>31</sup> Guillaume de la Perrière, *La Morosophie*, Macé Bonhomme, Lyon 1553, k. H5r.

<sup>32</sup> Petri Costalii *Pegma cum narrationibus philosophicis*, apud Matthiam Bonhomme, Lugduni 1555, s. 325.

<sup>33</sup> *Ibid.*, s. 247.

grają z nimi prace uczonych z innych ośrodków, przede wszystkim filologów, historyków i neolatynistów, ale też teologów, filozofów czy historyków sztuki. Wszyscy wspomniani badacze i autorzy, także ci, których nie ma już z nami, zawarli bowiem jakąś część prawdy w książkach, artykułach, dysertacjach, pracach magisterskich, licencjackich, semestralnych, w dyskusjach i rozmowach kularowych. Prawda jest w nas. *Veritas intus nos est.*

## Argumentum

*Cum festiva occasio se praebet, decanus (nunc autem decana) Facultatis Philologiae Polonae Universitatis Studiorum Varsoviensis insigni catena adornatur, in quo haec verba, e Democrito sumpta, Graece inscribuntur: „veritas in profundo” (ΕΝ ΒΥΘΩΙ ΑΛΗΘΕΙΑ). Dissertatiuncula primum tractat de usu eius sententiae apud auctores antiquos atque posteriores, deinde autem docet, quomodo scriptores nec non artifices ad veritatem depingendam prosopopoeia utantur. Nonnulla autem exemplorum, de quibus hic disseritur, ex studiis in Instituto Philologiae Classicae Universitatis Varoviensis peractis se ostendunt.*

## Bibliografia

- Altrocchi, R., *The Calumny of Apelles in Literature of the Quattrocento*, Publications of the Modern Language Association of America 36, 1921, s. 454–491
- Bath, M., Th. van Heijnsbergen, *Paradin Politicized. Some New Sources for Scottish Paintings*, *Emblematica* 2016, 22, s. 43–67
- Beekes, R., *Etymological Dictionary of Greek*, Brill, Leiden – Boston 2010
- Chwedeńczuk, B., *Spór o naturę prawdy*, PIW, Warszawa 1984
- Cohen, S., *Transformations of Time and Temporality in Medieval and Renaissance Art*, Brill, Leiden – Boston 2014
- Krokos, J., *W poszukiwaniu istoty prawdy*, *Studia Philosophiae Christianae* 34, 1998, s. 25–41
- Nowicka-Jeżowa, A., *Wykład*, [w:] *Profesor Alina Nowicka-Jeżowa – doktor honoris causa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, KUL, Lublin 2016
- Seibert, J., *Leksykon sztuki chrześcijańskiej. Tematy, postacie, symbole*, przeł. D. Petruk, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2007
- Siemianowski, A., *Człowiek i prawda*, Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów „W Drodze”, Poznań 1986
- Stróżewski, W., *Kilka uwag o prawdzie*, [w:] *Etyka zawodowa ludzi nauki*, oprac. J. Goćkowski, K. Pigoń, Ossolineum, Wrocław 1991
- Szaniawski, K., *Ethos prawdy*, [w:] id., *O nauce, rozumowaniu i wartościach. Pisma wybrane*, oprac. J. Woleński, PWN, Warszawa 1994
- Tyszkiewicz, A., *Uroczyści, stroje i insygnia w ceremoniale Uniwersytetu Warszawskiego 1816–1939*, Wydawnictwa UW, Warszawa 2024